

Konec neslavného spojenectví

Varšavská smlouva zanikla před třiceti lety, její vnímání je stále ovlivněno mnoha mýty

MATĚJ BÍLÝ

Před třiceti lety, 1. července 1991, byla v Praze rozpuštěna organizace Varšavské smlouvy. Výročí zániku této vojensko-politické aliance Sovětského svazu a států jeho zájmové sféry v Evropě tradičně přitahuje pozornost tuzemských médií. Přestože kvalita informací podávaných při těchto příležitostech české veřejnosti má vzestupnou tendenci, i nadále lze postřehnout četné stereotypy, které do značné míry ignorují posun v historickém výzkumu Varšavské smlouvy, k němuž v posledních letech došlo.¹

Varšavskou smlouvu si většina české společnosti spojuje s ozbrojeným potlačením pokusu o reformu státního socialismu v Československu a s obsazením země vojsky pěti tehdejších spojenců. Mediální výklad i historická paměť jsou v tomto směru mimořádně pevně zakořeněné. Operace Dunaj z 21. srpna 1968 je tak pravidelně líčena jako moment, kdy se Varšavská smlouva – jejíž vojska měla vyrazit proti západní Evropě – obrátila proti

jednomu ze svých členů a ukázala, „co je ve skutečnosti zač“.² Okupace Československa a přerušování údajně probíhající „kontrarevoluce“ jsou prezentovány jako jediná vojenská akce v dějinách organizace.³ Tento narativ je natolik zažitý, že mu v médiích občas přitakávají i historici.⁴ Nepochybně jej v posledních letech podpořilo i v tuzemsku silně rezonující odvysílání propagandistického „dokumentu“ *Varšavská smlouva. Odtajněné stránky*

ruské prokremelské televize Rossiya 1, který se více než organizaci samotné věnoval právě naprosto scestné, politicky poplatné interpretaci srpnové intervence.⁵

V souvislosti s takzvaným vpádem Varšavské smlouvy⁶ tak zcela zapadá, že operace Dunaj neproběhla pod formální záštitou aliance. Její vojenská příprava sice názorně prokázala silnou provázanost Spojeného velení Varšavské smlouvy s velením sovět-

- 1 Teze prezentované v tomto článku vycházejí z autorova dlouhodobého výzkumu Varšavské smlouvy. Podrobněji jsou rozpracovány v řadě jeho dílčích studií, rigorózní práci a dvou obsáhlých monografiích. Viz BÍLÝ, Matěj: *Varšavská smlouva v 50. a 60. letech* (Rigorózní práce). Filozofická fakulta UK, Praha 2011; TÝŽ: *Varšavská smlouva 1969–1985. Vrchol a cesta k zániku*. ÚSTR, Praha 2016 (anglické vydání *The Warsaw Pact, 1969–1985. Pinnacle and Path to Dissolution*. Academica Press, Washington – London 2020) a TÝŽ: *Varšavská smlouva 1985–1991. Dezintegrace a rozpad*. ÚSTR, Praha 2021.
- 2 GAZDÍK, Jan – NAVARA, Luděk: Jak měli čeští vojáci dobýt Evropu. *Československý klub* – viz <https://www.czsk.net/svet/clanky/cr/varssmlouvacesi.html> (citováno k 5. 5. 2021).
- 3 ŠTASTNÝ, Jiří: Varšavská smlouva – záruka míru a bezpečí dobojovala před 20 lety. *Idnes.cz*, 2. 7. 2011 – viz https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/varsavska-smlouva-zaruka-miru-a-bezpeci-dobojovala-pred-20-lety.A110628_142830_domaci_js; MAŇÁK, Vratislav: Před 60 lety vznikla Varšavská smlouva. Původně jen „naoko“. *ČT24.cz*, 14. 5. 2015 – viz <https://ct24.ceskatelevize.cz/svet/1528048-pred-60-lety-vznikla-varsavska-smlouva-puvodne-jen-naoko>; MUSIL, Adam: Před 65 lety vznikla Varšavská smlouva, aby zničila NATO. Nakonec zaúčtovala jen na vlastního člena. *ČT24.cz*, 14. 5. 2020 – viz <https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/3095474-pred-65-lety-vznikla-varsavska-smlouva-aby-znicila-nato-nakonec-zautocila-jen-na> (vše citováno k 5. 5. 2021).
- 4 Varšavská smlouva jako protiváha NATO. *ČTedu.cz*, 14. 5. 2015 – viz <https://edu.ceskatelevize.cz/video/4294-varsavska-smlouva-jako-protivaha-nato> (citováno k 5. 5. 2021).
- 5 Dokumentární film *Varšavskij dogovor. Rassekrečennyye stranicy* (Rusko 2015, režie Dmitrij Ušakov) – viz <https://www.youtube.com/watch?v=bwKGHMbwVaQ> (citováno k 5. 5. 2021).
- 6 Pojem někdy až příliš mechanicky užívají i renomovaní historici. Srov. PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí, plánování, provedení*. Argo, Praha 2004.

Český pohled na Varšavskou smlouvu určuje zkušenost roku 1968

Foto: ČTK

ské armády (především při organizaci manévřů Pochmurné léto 68, které měly plynule přejít v invazi), oficiálně však alianční struktury obsazení Československa neřídily. Intervenčním vojskům ostatně nevelel hlavní velitel Spojených ozbrojených sil Varšavské smlouvy maršál Ivan Jakubovskij, nýbrž generál Ivan Pavlovskij, náměstek sovětského ministra obrany. Na tuto skutečnost koneckonců později odkazovali nejen českoslovenští, ale též rumunští představitelé. Šlo o snahu vypořádat se s faktem, že žádné ustanovení varšavského paktu vojenskou akcí proti jeho členským zemím neumožňovalo; naopak článek VIII ustavující smlouvy explicitně hovořil o zásadách „vzájemného respektování nezávislosti a svrchovanosti a nevměšování se do vnitřních věcí druhého státu“. Mnoho lidí nicméně obsazení Československa jako akci Varšavské smlouvy vnímalo, k čemuž značně přispěla i některá propagandistická prohlášení, především ze strany východního Německa.

Politické angažmá oficiálních struktur Varšavské smlouvy v řešení situace kolem Pražského jara bylo ve skutečnosti marginální, a to z dvojího důvodu. Zprvu, vnitřní rámec Varšavské smlouvy se v roce 1968 stále ještě utvářel. Jediný nevojenský orgán aliance v té době představoval Politický poradní výbor. Jeho schůzky se konaly poměrně zřídka a zpravidla se zabývaly postupem členských zemí vůči Západu, nikoliv jejich vnitřními záležitostmi. Pro jednání o Pražském jaru tedy organizace Varšavské smlouvy postrádala etablované mechanismy. Pokusy učinit z ní platformu pro řešení otázek spojených s vývojem v členských státech se objevily až o dvě desetiletí později, v období vlády generálního tajemníka ÚV KSSS Michaila Gorbáčova. Spory mezi členy se typicky řešily na bilaterální úrovni, případně za účasti Sovětského svazu v roli zprostředkovatele.

Druhý důvod, proč se o Pražském jaru nejednalo na oficiální úrovni

Varšavské smlouvy, spočíval v tom, že na počátku roku 1968 se výrazně zhoršily již tak komplikované vztahy Rumunska se Sovětským svazem, a potažmo i dalšími státy východního bloku. Bukurešť se od poloviny šedesátých let snažila na mezinárodní scéně a ve světovém komunistickém hnutí vystupovat nezávisleji na Moskvě. Po rumunských obstrukcích na zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Sofii se tak v březnu 1968 zbytek členských zemí domluvil, že budou režim Nicolae Ceaușesca obcházet prostřednictvím separátních jednání. Schůzky, na nichž chyběli rumunští zástupci, však nebylo možné prezentovat jako alianční. Toto rozhodnutí podstatně ovlivnilo – byť neúmyslně – následnou podobu angažmá organizace Varšavské smlouvy v řešení situace v Československu. Skutečnost, že se o Pražském jaru nejednalo na oficiální alianční platformě, patrně přispěla k rozhodnutí československých představitelů odmítnout účast na multilate-

Operace Dunaj v roce 1968 neproběhla pod formální záštitou Varšavské smlouvy

rálních rozhovorech o dění v zemi. To pak vedlo ke vzniku nechvalně známé „varšavské pětky“, tvořené Sovětským svazem, Bulharskem, Maďarskem, Polskem a Německou demokratickou republikou, která se uchýlila k vojenskému řešení Pražského jara.

Mocenská realita východního bloku

Je paradoxní, že Varšavská smlouva nebývá v českém mediálním prostoru příliš zmiňována v souvislosti s jinou významnou historickou událostí, již ve skutečnosti politicky zaštitila – stavbou berlínské zdi v létě 1961. Namísto toho je organizace intuitivně spojována s jinými násilnými zásahy proti pokusům o reformu, případně

Varšavská smlouva v létě 1961 politicky zaštitila stavbu berlínské zdi

Foto: ČTK

o svržení komunistických diktatur ve svých členských státech. Platí to především o maďarské revoluci z roku 1956 a polské krizi na počátku osmdesátých let.⁷ Opět jde o zažité, ale skutečnosti nepřilíhající představy.

Do krizových událostí roku 1956, které pramenily z odhalení části stalinových zločinů na XX. sjezdu KSSS, tehdy krátce fungující, v květnu 1955 založená Varšavská smlouva podstatněji nezasáhla. Stala se pouze jedním ze symbolů vazalského postavení členských zemí vůči Moskvě, proti

němuž se vymezovala část nespokojeného obyvatelstva v tehdejších ohniscích neklidu, tedy nejen v Maďarsku, ale také v Polsku. Ani vystoupení z Varšavské smlouvy, ke kterému se nakonec odhodlala maďarská vláda Imrého Nagye, nebylo programovým krokem, ale pouze zoufalou reakcí na předem neoznamené sovětské vojenské akce porušující suverenitu země, již ustavující smlouva na papíře výslovně garantovala. Aliance samotná v intervenci nefigurovala. Potlačení maďarského povstání sice řídil její hlavní velitel Ivan Koněv,

avšak z pozice předního sovětského maršála a náměstka ministra obrany. Plánování a průběh vojenských akcí proti maďarským povstalcům tak podobně jako o 12 let později v Československu názorně ukázaly, jak silně byla velící struktura organizace provázána s generálním štábem sovětské armády a nakolik si Kreml lálal hlavu s dodržováním pravidel ustavující smlouvy.

Poněkud odlišná byla situace v Polsku na počátku osmdesátých let, kdy tamní opozice v čele s nezávislým odborovým svazem Solidarita

7 ŠAJTAR, Jaroslav: Před 65 lety vznikla Varšavská smlouva... a před 29 lety se sama rozpustila. *Reflex.cz*, 14. 5. 2020 – viz <https://www.reflex.cz/clanek/historie/64016/pred-65-lety-vznikla-varsavska-smlouva-a-pred-29-lety-se-sama-rozpustila.html>; SVĚTNIČKA, Lubomír: Pád Varšavské smlouvy před 25 lety měli Sověti za zradu, vzpomíná Dobrovský. *Idnes.cz*, 3. 7. 2016 – viz https://www.idnes.cz/zpravy/nato/dobrovsky-o-konci-varsavske-smlouvy.A160703_100212_zpr_nato_inc; FIEDLER, Jan: Kolektivní bezpečnost ve stylu Varšavské smlouvy aneb Jak si na sebe před 65 lety Československo s vidinou vzájemné spolupráce ušilo bič. *G.cz*, 14. 5. 2020 – viz <https://g.cz/kolektivni-bezpecnost-ve-stylu-varsavske-smlouvy-aneb-jak-si-na-sebe-pred-65-lety-ceskoslovensko-s-vidinou-vzajemne-spoluprace-usilo-bic/> (vše citováno k 5. 5. 2021).

ohrožovala monopol komunistické moci. Během doby, která uplynula od Pražského jara, prošla Varšavská smlouva jistými reformami. Její vnitřní struktury byly v době polské krize mnohem rozvinutější a v rámci aliance pravidelně probíhaly schůzky politických i vojenských orgánů,⁸ na nichž mohla být situace v zemi potenciálně konzultována. Ve skutečnosti k takovým diskuzím docházelo maximálně v kuloárech a polské události se během oficiálních rozhovorů hlouběji neprobíraly. Jedinou výjimku představovalo zasedání Výboru ministrů obrany Varšavské smlouvy v prosinci 1981, na kterém se polské vedení Wojciecha Jaruzelského bez úspěchu pokusilo získat podporu spojenců při chystaném zásahu proti opozici.

Děni v Polsku sice bylo v letech 1980 a 1981 konzultováno především na bilaterálních jednáních, pravidelných schůzek Varšavské smlouvy nicméně polští zástupci využívali k ujišťování spojenců, že krizi zvládnou vyřešit vlastními silami. Platilo to především pro polskou generalitu, jež se ve srovnání s generalitou československou v období Pražského jara těšila mnohem větší důvěře představitelů Spojeného velení. K jejímu vybudování nepochybně přispěla zesílená integrace východního bloku ve vojenské oblasti, kterou od počátku sedmdesátých let zaštiťovala právě Varšavská smlouva. Polští vojenští představitelé tak během krize na počátku osmdesátých let vystupovali vůči alianci velmi loajálně, což kontrastuje s některými prohlášeními československých generálů v roce 1968, především se známou veřejnou kritikou fungování Varšavské smlouvy z úst generála Václava Prchlíka, který navíc zastával funkci

Do dění v Polsku v letech 1980–1981 Varšavská smlouva vojensky nezasáhla Foto: ČTK

vedoucího státně administrativního oddělení ÚV KSČ.

To, že se oficiální orgány Varšavské smlouvy stejně jako v případě maďarského povstání a Pražského jara do řešení polské krize nezapojily, ačkoliv volání po takovém scénáři zaznívalo (priznačně spíše ze strany sovětských spojenců než z Moskvy samé), odhaluje důležitý, avšak ve veřejné diskuzi opomíjený aspekt existence východního bloku: institucionální rámec Varšavské smlouvy nebyl pro jeho fungování příliš podstatný. Kreml jej totiž v případě potřeby dokázal bez problémů obcházet. Z tohoto pohledu můžeme lépe pochopit postup nekomunistické moci v členských státech po roce 1989, která odmítla Michaiilem Gorbačovem nabízenou hlubokou „demokratizaci“ Varšavské smlouvy a místo toho se snažila

rychle se vyvázat ze spojeneckých svazků s Moskvou. Strach z nevyzpytatelnosti Kremlu převýšil obavy z bezpečnostní nezakotvenosti postkomunistických zemí po zrušení organizace (vstup do NATO se tehdy nejevil jako reálný).

Vojenský útok na západní Evropu

Druhým aspektem, který bývá v českém veřejném prostoru v souvislosti s připomínáním Varšavské smlouvy nejvíce zdůrazňován, je její ofenzivní vojenská strategie. Média informují, že organizace „vytvářela téměř až do konce své existence pouze útočné plány na obsazení západní Evropy“⁹ a podle dochovaných dokumentů „připravovala útok na Západ“.¹⁰ Objevují se i pojmy jako „blesková válka“¹¹ proti kapitalistické Evropě, případně tvrzení, že

8 K první institucionální reformě Varšavské smlouvy došlo v roce 1969. Týkala se především vojenských struktur. V rámci aliance vznikly Výbor ministrů obrany, Vojenská rada a Technický výbor. V roce 1975 pak politický rámec organizace rozšířil Výbor ministrů zahraničních věcí a spojený sekretariát. Ačkoliv existence těchto grémíí podstatněji nenarušila sovětskou hegemonii ve Varšavské smlouvě, ve srovnání s 50. a 60. lety znamenala pro fungování aliance značný kvalitativní posun.

9 Šifra dp: Varšavská smlouva plánovala obsazení Evropy. *Idnes.cz*, 12. 4. 2006 – viz https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/varsavska-smlouva-planovala-obsazeni-evropy.Ao6o412_2225o3_zahranicni_dp (citováno k 5. 5. 2021).

10 ŠTĀSTNÝ, Jiří: *Varšavská smlouva – záruka míru a bezpečí dobojovala před 20 lety*.

11 DUCHOSLAV, Petr: Před 27 lety byla zrušena Varšavská smlouva. Její jedinou vojenskou akcí byla okupace vlastního člena. *Security*

Obrana, nebo útok? Cvičení československé a sovětské armády na Doupově, léto 1968.

Foto: ČTK / Jan Bárta

Varšavská smlouva byla „zástěrkou pro útočné plány sovětských komunistů“.¹² Bez jakéhokoliv vojenského či studenoválečného kontextu se uvádí, že aliance pod velením Moskvy měla proti západním mocnostem ve velkém použít jaderné zbraně.¹³

Líčení agresivní podstaty Varšavské smlouvy se zpravidla opírá o hod-

nocení politiků, například bývalého československého ministra obrany Luboše Dobrovského, případně o závěry Petra Luňáka, historika, který akademickou dráhu v nultých letech tohoto století vyměnil za práci v bruselské centrále Severoatlantické aliance. Ve společnosti pak rezonuje především Luňákovy tvrzení, že

Historik Petr Luňák formoval český pohled na Varšavskou smlouvu Foto: Profimedia

kardinální rozdíl v přípravách NATO a Varšavské smlouvy na případný vzájemný střet spočíval v tom, že první uvedená organizace se v podstatě soustředila na obranu vlastního teritoria.¹⁴ Pokud jsou zmíněny obranné plány Varšavské smlouvy, bývá zdůrazněno, že se objevily teprve na konci osmdesátých let.¹⁵ Setkáváme se i s nekritickým přebíráním studenoválečného západního narativu o „převaze Varšavské smlouvy“,¹⁶ které zcela opomíjí kvalitativní parametry zbraní a proměny poměru sil během čtyřicetiletí trvajících studené války.

Mediální obraz v tomto směru ustrnul v devadesátých letech, kdy výzkum Varšavské smlouvy začínal a k dispozici byla pouze omezená pramenná základna. Mnoho tehdy průkopnických studií bylo mezitím revidováno a překonáno. I tak je třeba zdůraznit, že nadále nemáme k dispozici dokumentaci Spojeného velení a závěry činíme na základě dílčích operačních plánů a scénářů jednotlivých vojenských cvičení,

Magazín, 31. 3. 2018 – viz <https://www.securitymagazin.cz/historie/pred-27-lety-byla-zrusena-varsavska-smlouva-jeji-jedinou-vojen-skou-akci-byla-okupace-vlastniho-clena-1404059550.html> (citováno k 5. 5. 2021).

12 GAZDÍK, Jan – NAVARA, Luděk: *Jak měli čeští vojáci dobýt Evropu*.

13 MUSIL, Adam: *Před 65 lety vznikla Varšavská smlouva*; SVĚTNIČKA, Lubomír: *Pád Varšavské smlouvy před 25 lety měli Sověti za zradu*; Zpětný pohled na Varšavskou smlouvu: Proč vznikla a jaké byly tajné plány. *EuroZprávy.cz*, 21. 8. 2018 – viz <https://eurozpravy.cz/zahranicni/eu/198819-zpetny-pohled-na-varsavskou-smlouvu-proc-vznikla-a-jake-byly-tajne-plany/> (citováno k 5. 5. 2021).

14 Tamtéž; MAŇÁK, Vratislav: *Před 60 lety vznikla Varšavská smlouva. Původně jen „naoko“*.

15 Tamtéž; šifra dp: *Varšavská smlouva plánovala obsazení Evropy*; Varšavská smlouva plánovala útoky na Západ. *Lidovky.cz*, 12. 4. 2006 – viz https://www.lidovky.cz/ Svet/varavska-smlouva-planovala-utoky-na-zapad.Ao60412_211107_ln_zahranici_hlm (citováno k 5. 5. 2021).

16 SVĚTNIČKA, Lubomír: Odtajněné dokumenty NATO ukazují studenou válku v číslech. *Idnes.cz*, 14. 8. 2017 – viz https://www.idnes.cz/zpravy/nato/odtajnene-dokumenty-nato-o-studene-valce.A170802_034502_zpr_nato_inc (citováno k 5. 5. 2021).

Cvičení štábů a vojsk Spojených ozbrojených sil členských států Varšavské smlouvy Štít, 1984

Foto: ČTK

kteří se dochovaly v archivech bývalých sovětských spojenců. Těm ovšem Sovětský svaz – dominantní mocnost Varšavské smlouvy – sděloval jen vybrané informace. Celkovou alianční strategickou koncepci pro ozbrojený konflikt znaly pouze vrcholné instance Spojeného velení a sovětské vojenské špičky.

Na základě současných znalostí můžeme konstatovat, že na pozadí eskalace mezinárodního napětí během druhé berlínské krize na přelomu padesátých a šedesátých let začala vojenská cvičení Varšavské smlouvy opouštět do té doby víceméně defenzivní scénáře, a naopak simulovala tažení do západní Evropy. Hlavní předpoklad zněl, že ofenzivní operace bezprostředně předejde překvapivému útoku NATO. Není jasné,

zda východní vojenské plány skutečně počítaly se zasazením prvního úderu nepříteli. Scénáře některých manévřů totiž nadále operovaly s prvotní agresí Západu. Varšavská smlouva na ni měla být ovšem dobře připravena a okamžitě provést masivní jaderný protiúder, který by paralyzoval klíčové kapacity a instituce Severoatlantické aliance v Evropě. Pozemní ofenziva se měla odehrát teprve po odražení útočících západních jednotek, zhruba pět dnů po zahájení konfliktu. Konečná linie postupu sice zůstávala nejasná, minimální cíl však představovalo obsazení Paříže.

Ofenzivní pojetí vycházelo z úvah sovětské generality o charakteru možného konfliktu. Nutnost útočné operace byla zdůvodňována přítomností jaderných střel v západní Ev-

ropě, které by v případě války byly odpalovány z hloubi nepřátelského teritoria na cíle ležící na území států Varšavské smlouvy. Ofenzivní akce tak měla eliminovat atomové zbraně v týlu nepřítelů, zabránit mobilizaci jeho dalších sil a rozvrátit velící struktury NATO. Podobné cíle v případě vypuknutí ozbrojeného konfliktu sledoval ve vztahu k Varšavské smlouvě i Západ. Postupně ale sílil rozdíl v technologických možnostech obou aliancí. NATO v průběhu let získalo zbraně, které by mu umožnily efektivně eliminovat cíle v hloubi nepřátelského území bez nutnosti velké pozemní operace, skrze přesné letecké údery. Varšavská smlouva v tomto ohledu zůstávala odkázána na ničivý sovětský jaderný arzenál, případně na postup do západní Evropy.

Rozvoj vojenských technologií a jejich stále narůstající potenciál vedly od konce šedesátých let k tomu, že obě supervelmoci ustupovaly od původních představ, že vojenský střet mezi nimi se musí nutně odehrát ve formě totální jaderné války. Strategie Varšavské smlouvy nově počítala s úvodní, pravděpodobně čistě konvenční fází konfliktu, byť nakonec měl být stejně nasazen atomový arzenál. Klíčové boje se měly odehrát v Evropě, kde se mělo rozhodnout o výsledku celé války. Rychlá ofenziva a obsazení západní části kontinentu proto zůstávaly hlavním aspektem plánů Varšavské smlouvy. Někteří vysocí představitelé Spojeného velení se dokonce domnívali, že konvenční, případně omezená jaderná válka ofenzivní strategii nahraď. Jednotky Varšavské smlouvy měly dle (z dnešního pohledu zcela nerealistických) představ z druhé poloviny sedmdesátých let dosáhnout kanálu La Manche za pouhých šest dnů a k francouzskému Lyonu se přiblížit jen o tři dny později. Celý koncept podstatně ovlivňovala pozitivní zkušenost s masivními útočnými operacemi Rudé armády ze závěrečného období druhé světové války, která byla v sovětském vojenském uvažování stále přítomná.

Je třeba zdůraznit, že tažení Varšavské smlouvy do západní Evropy se i v této době mělo oficiálně uskutečnit až v druhé fázi konfliktu, po odražení počáteční nepřátelské agrese. Ačkoliv se alianční cvičení zaměřovala především na průlom nepřátelské obrany, počítala i s jistým nevyhnutelným průnikem vojsk NATO na území členských států Varšavské smlouvy v první fázi střetu. Přestože ofenzivní strategie byla hluboce zakořeněná, východní stratégové si na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let stále více uvědomovali rostoucí převahu Severoatlantické aliance v některých moderních zbraních a dosavadní ofenzivní plány se začaly jevit jako nerealistické i největším optimistům

ve Spojeném velení. Postupně tak docházelo k posilování defenzivních prvků ve vojenské doktríně Varšavské smlouvy, což vyvrcholilo v roce 1987 ve veřejném prohlášení o jejím striktně obranném charakteru. Tato deklarace bývá často vnímána jako důsledek reformní politiky Michaila Gorbačova, ve skutečnosti však k doktrinální revizi výrazně přispěla hluboká defenziva, ve které se Východ od začátku osmdesátých let ocitl. Nešlo tedy o důsledek kon-

Nedá se tvrdit, že by vojska Varšavské smlouvy před rokem 1987 vůbec necvičila obranu

krétního politického rozhodnutí, ale spíše o reakci na vývoj studené války, nutnost vyplývající z mnoha dobových okolností, zejména stupňující se technologické a ekonomické převahy Západu. Gorbačov tyto úvahy každopádně podpořil, přijal za své a urychlil. Odpovídaly totiž jeho snaze posilovat politický rozměr Varšavské smlouvy.

Při všem výše uvedeném rozhodně nelze opomenout, že vojska Varšavské smlouvy byla dlouhou dobu připravována na válku, jež bude rozhodujícím, systémovým a ideologickým střetem. Měla představovat konečnou konfrontaci mezi socialismem a kapitalismem a zajistit vítězství prvního uvedeného zřízení. Navzdory tomuto aspektu byla vojenská doktrína Varšavské smlouvy ze sovětského pohledu defenzivní; už jen z toho důvodu, že postup do západní Evropy se měl odehrát na základě agrese NATO. Byl tedy oficiálně vnímán jako pouhé přenesení bojů na území nepřítel. Dá se proto souhlasit s bývalým polským diplomatem Jerzym Nowakem, který se v osmdesátých a devadesátých letech osobně účastnil mnoha schůzek Varšavské smlouvy, že její

vojenská strategie před rokem 1987 byla ofenzivní, avšak nikoliv nutně agresivního rázu.¹⁷

Východní vojenští představitelé měli nejpozději od poloviny sedmdesátých let jasné zpravodajské informace, že NATO – podobně jako Varšavská smlouva – neoperuje s možností, že by válku rozpoutalo jako první. Opačná prohlášení z jejich úst nelze vnímat pouze jako propagandu a záměrnou manipulaci, ale také jako odraz studenoválečné nedůvěry, která ostatně byla silně přítomná i na Západě. Agresivní podstata Varšavské smlouvy pak bývá tradičně dokumentována na skutečnosti, že navzdory veškerým proklamacím Spojené ozbrojené síly cvičily odražení agrese velmi zběžně. Je však nutné brát v potaz domněnku východních stratégů, že NATO začne válku s výraznou početní nevýhodou. Pro Varšavskou smlouvu tak nemělo zastavení nepřítel představovat větší problém. Za klíčovou fází války byl tudíž považován přechod do protiútoků, na který byl při výcviku kladen důraz. Navíc se nedá tvrdit, že by vojska Varšavské smlouvy před rokem 1987 vůbec necvičila obranu. Slabý nácvik obranné fáze měl komplexnější příčiny, mimo jiné podceňování úderných schopností potenciálního nepřítel či hluboce zakořeněný názor, že obranná operace se během cvičení obecně demonstrovuje složitěji než ofenziva a žádá si pečlivější přípravu.

Akcentování vojenské a agresivní podstaty Varšavské smlouvy ve veřejném prostoru výrazně upozaduje její politický rozměr, který nebyl zanedbatelný a postupem času naopak nabýval na významu. Z toho, co dnes o organizaci víme, ostatně vyplývá, že byla založena především jako diplomatický nástroj. Tato skutečnost se sice v českých médiích v posledních letech začíná pozvolna objevovat, stále ale bez výraznějšího kontextu. Zdaleka nejde jen o málo známou skutečnost, že právě Varšavská smlouva iniciovala svolání Konference o bez-

17 NOWAK, Jerzy: *Od hegemonii do agonii. Upadek Układu Warszawskiego – polska perspektywa*. Bellona, Warszawa 2011, s. 46.

pečnosti a spolupráci v Evropě, na níž byl v srpnu 1975 podepsán Helsinský akt. Zaniká především jedna z klíčových rolí, které organizace z pohledu Sovětského svazu hrála ve vztahu k zemím východního bloku. Prostřednictvím tezí o společné zahraničněpolitické linii členských států, kterou však ve skutečnosti formuloval Kreml, byly razantně omezovány pro Moskvu potenciálně nepohodlné aktivity jejich „spojenců“ na mezinárodní scéně. Varšavská smlouva tedy své členy nespazovala pouze z vojenského hlediska.

Co nám říká rozpad Varšavské smlouvy

Již zmíněný polský diplomat Jerzy Nowak v souvislosti s fungováním Varšavské smlouvy položil tři důležité otázky, na něž se historik zabývající se touto organizací může pokusit s odstupem tří desetiletí od jejího rozpadu odpovědět. Zaprvé, jaký byl vliv Varšavské smlouvy na rovnováhu mezinárodních vztahů? Zadruhé, jaká byla politická kultura této aliance? Zatřetí, jaká byla míra její legitimity?¹⁸

Ukazuje se, že vliv Varšavské smlouvy na vývoj mezinárodních vztahů Východu a Západu v různých fázích studené války nebyl úplně zanedbatelný. Organizace prezentovala množství iniciativ, které dílčí měrou přispěly k oslabení napětí mezi studenovělečnými bloky, především po roce 1985. Nabízí se ale otázka, zda by se vývoj ubíral jiným směrem, pokud by Varšavská smlouva neexistovala. Zřejmě nikoliv. Klíčovou roli při formulaci její zahraničněpolitické linie totiž hrál Sovětský svaz, ostatní členské státy její kurz korigovaly jen omezeně. To platilo dvojnásob v zásadních tématech jako evropská bezpečnost, německá otázka či odzbrojovací jednání. Organizace navíc fungovala efektivně pouze do chvíle, kdy reformy Michaila Gorbačova vyvolaly hluboký rozkol mezi členskými

Varšavská smlouva nebyla koncipována k vedení hlubokých debat mezi členskými státy, tento hendikep se nepodařilo překonat ani Michailu Gorbačovovi
Foto: ČTK

zeměmi. Překlenout jej nedokázala ani oproti minulosti otevřenější diskuze na schůzkách Varšavské smlouvy. Organizace spíše paralyzovala, než aby z ní učinila místo pro konstruktivní debatu o rozdílných pohledech na mezinárodní vývoj i budoucnost státního socialismu sovětského typu.

S tím souvisí odpověď na druhou otázku. Politická kultura Varšavské smlouvy byla velmi přízemní. Odrážela celkové nastavení vztahů mezi zeměmi sovětské zájmové sféry v Evropě. Nebyla koncipována pro hlubokou debatu, skutečné řešení problémů a dojednávání výraznějších kompromisů. Michail Gorbačov sice po svém nástupu do čela Sovětského svazu předpokládal, že z organizace takovou platformu učiní, jeho vize – podobně jako v jiných oblastech – ale neodrážely skutečný stav věcí. Během relativně krátké doby nebylo možné změnit dlouhé roky zažitý vzorec chování. Ty u představitelů sovětských spojenců oscilovaly mezi naprostou loajalitou a servilitou na jedné straně

a tuhým vzdorem na straně druhé. Budování prostoru mezi těmito krajními póly si zpravidla žádá dlouhý čas, který Gorbačov neměl. Nutný je také pocit sounáležitosti a sdílení společných zájmů, které umožňují jednotlivým aktérům částečně ustoupit a vzdát se partikulárních cílů ve prospěch těch obecných a klíčových. Varšavská smlouva po třicet let fungovala na jiných principech a během necelých pěti roků, jež dělily nástup Gorbačova a konec studené války, se v tomto směru nedokázala jasně transformovat.

Dostáváme se tak k odpovědi na třetí otázku. Legitimita Varšavské smlouvy se na sklonku studené války ocitla na velmi nízké úrovni. Nikdy totiž nešlo o alianci založenou na dobrovolném principu, její legitimita tudíž měla specifické zdroje. Představitelé členských států na organizaci dlouhé roky nahlíželi studenovělečnou a ideologickou optikou jako na nástroj, který má v případě konfrontace s kapitalistickým

18 Tamtéž, s. 226.

Západem ochránit integritu „tábora socialismu“ a přežít státně socialistických diktatur ve východní Evropě. To se po nástupu Michaila Gorbačova a deeskalaci studené války změnilo. Hledání nového poslání, a tedy i legitimacy pro Varšavskou smlouvu narazilo na polarizaci členských států. Ty, kde stále vládli dogmatičtí komunisté, začaly alianční schůzky vnímat jako nástroj podněcující změny jdoucí přímo proti statutu quo, který v jejich očích organizace garantovala. Rovněž státy, kde již byli u moci stoupenci změn, pohlížely na alianční spolupráci s obavami. Fungovala totiž na základě jednomyslnosti, čili nebylo možné dogmatiky zcela obcházet a ignorovat. Otevírala se naopak perspektiva, že Varšavská smlouva by mohla posloužit ke korekcím reformního kurzu.

Legitimita Varšavské smlouvy byla tedy vázána na studenoválečnou realitu a existenci státně socialistických diktatur. Neměli bychom ji ale hodnotit zpětnou optikou. Tvrzení, že organizace vždy představovala spojenectví pouze navenek, jehož jediným tmelem byla imperiální vůle Moskvy, opomíjí dobovou ideologickou stránku i tehdejší realitu. Nezanedbatelná část vládnoucích elit v členských státech totiž po většinu doby existence Varšavské smlouvy pocítovala ohrožení ze strany „německého revanšismu“ a „západního imperialismu“. Spojenectví s Moskvou pak vnímala jako bezpečnostní garanci a cosi přirozeného. Pochopitelně se zde projevovala jistá národní specifika: polští komunisté například viděli v alianci garanta západní hranice své země, zatímco východoněmečtí spíše pojistku přežití socialistického německého státu. Celkově by ale tento bezpečnostní aspekt neměl být přehlížen a historici by jej měli zmiňovat, zdůrazňují-li skutečnost, že mnozí vojenští strategové Varšavské

smlouvy považovali válku za „příležitost pro završení historického vítězství socialismu nad kapitalismem“.¹⁹

Dodejme, že u nekomunisticky smýšlející části obyvatelstva členských států byla legitimita Varšavské smlouvy i před rokem 1990 velmi nízká. Oficiálně uváděné důvody její existence nebyly brány vážně, stejně tak se postupem času vytrácela obava z „německého revanšismu“. Rozpad aliance na počátku devadesátých let měl díky tomu do značné míry živelný charakter. Brzký zánik Varšavské smlouvy přitom ve své době očekávalo jen velmi málo lidí, odborníky a politiky nevyjímaje. Její rychlý konec se proto může jevit jako důsledek aktivní snahy nové nekomunistické vládní garnitury v některých členských státech. Přestože tento faktor život organizace zjevně zkrátil, nesmí zastínit klíčovou skutečnost, že po roce 1989 chyběl Varšavské smlouvě jasný účel a nacházela se ve fázi pokusů definovat nový smysl své existence, který by jí dodal alespoň základní míru potřebné legitimacy.

Americký historik českého původu Vojtěch Mastný z příběhu Varšavské smlouvy vyvozuje závěr, že i navenek mohutná aliance se může rychle zhroutit bez jediného výstřelu, pokud neexistují vůle a peníze k jejímu udržení.²⁰ Dodejme, že v případě Varšavské smlouvy hrála finanční stránka věci výrazně menší roli než absence dojmu, že organizaci má smysl zachovat, když její případnou modifikovanou roli dokážou zastat jiné, již zaběhnuté struktury a instituce. V poslední fázi se zájem na existenci Varšavské smlouvy omezil na snahu Moskvy udržet si alespoň částečný vliv na východoevropské armády a bránit zemím hroutícího se východního bloku navazovat spolupráci s NATO. Z dnešního pohledu tak zánik Varšavské smlouvy ukazuje, že k zachování funkčního

Americký historik českého původu Vojtěch Mastný byl jedním z pionýrů vědeckého výzkumu Varšavské smlouvy

Foto: Profimedia

multilaterálního spojenectví jsou potřeba silná vnitřní pojítka, která mu dávají patřičnou legitimitu a soudržnost. Podobně se ukazuje význam budování kultury dialogu a hledání konsenzu, byť se to někdy může jevit jako neefektivní a zdoluhavé. V opačném případě ovšem nezbývá než se pokoušet udržovat alianci silou. ^{pd}

Matěj Bílý (1986) vystudoval historii a politologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se dějinami sovětské zájmové sféry v Evropě, studenou válkou a komunistickým režimem v Československu. K tématu naposledy vydal knihu *Varšavská smlouva 1985–1991. Dezintegrace a rozpad* (ÚSTR, Praha 2021).

19 LUŇÁK, Petr (ed.): *Plánování nemyslitelného. Československé válečné plány 1950–1990*. ÚSD AV ČR – Dokořán, Praha 2007, s. 81.

20 MASTNÝ, Vojtěch – BYRNE, Malcolm (eds.): *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. CEU Press, Budapest – New York 2005, s. 76.